

Naxçıvan bölgəsinin iki şəhəri Aşşur mətnlərində

Allahverdi Əlimirzəyev

AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
alimirzoev.60@mail.ru

Açar sözlər: Qədim Naxçıvan, mixi yazılar, qədim şəhərlər, Nairi ölkələri, Aşşur-Azərbaycan əlaqələri.

Mixi yazılı kitabələr Azərbaycanın miladaqədərki tarixinin örnəlməsində əvəzsiz ilk mənbələrdir. Onların toplanması, tərcümə olunması və təhlil edilərək elmi ictimaiyyətə çatdırılması həmişə diqqət mərkəzində olub. Mixi yazılı ilk mənbələrin cüzi bir qismi Arazdan şimaldakı tarixi torpaqlarımızda baş verənlər haqqında məlumata malikdir. Təqdim olunan məqalədə Şəhur və Kilan (və ya Kiran) şəhərlərinin xatırlandığı Aşşur mətnləri nəzərdən keçirilir.

1. Aşşur hökmdarı Tukulti-apal-eşarranın (I Tiqlatpalasar; e.ə. 1114-1076-cı illər) salnaməsi silindr formalı gil əşya üzərinə həkk olunub. Əşya XIX əsrin ortalarında Britaniyanın İraqdakı konsulu Ostin Henri Leyard tərəfindən Kalat-Şerkət şəhərciyindən tapılmışdır. Salnamədə diqqət çəkən məlumatlardan biri Aşşur dövlətinin təcavüzkar siyasətinə qarşı Anadolunun şimal-şərqində yaradılmış “Nairi ölkələri” (mətnlərdə: **KUR. MEŞ. Nairi**) koalisiyası ilə hərbi əməliyyatlara həsr olunub. Etnik tərkibi əsasən hurrilərə qohum tayfalardan ibarət olan bu koalisiya müəyyən vaxtlarda 60, bəzən də 43 subyektlə (mətnlərdə onlar **mātu** “ölkə” kimi təqdim olunurlar) çıxış edirdi. Aşşurdan şimalda və şimal-şərqdə yerləşən irili-xırdalı siyasi qurumlar bu konqlomeratda birləşmişdi. E.ə. IX əsrdə bu konqlomerat Urmiya gölündən cənubda yerləşən Daxili Zamua, Missi, Qizilbunda vilayətlərini də əhatə edirdi. I Tiqlatpalasarın zamanında koalisiyanın tərkibindəki “ölkələrin” sayı 23-ə düşsə də əhatə etdiyi coğrafi areal cənubda Diyarbəkirdən şimala doğru Çorox vadisinədək uzanırdı (3, c.97, 99, 104, 146). Nairi koalisiyasına daxil olan subyektlərin vahid mərkəzə tabeçiliyi nomunal xarakter daşıyırdı.

I Tiqlatpalasarın salnaməsində, I sütunun 49-83-cü sətirlərində sadalanan subyektlər arasında 15-ci mövqedə yer alan “ölkə” diqqət çəkir; onun adı mixi hecalı işarələrlə **Šu-ru-ri-a** (mixi yazıların transliterasiyasında -Š-

fonemi dilimizdəki -Ş- səsinə uyğundur) formasında yazılıb (6, text A.O.87.1). Salmamənin şəkil 1-də verilən fraqmentində Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia ölkələrinin hökmdarları (**šarrum**; adları göstərilmir) xatırlanır.

Şəkil 1. I Tiqlatpalasarın salnaməsindən fraqment (4, pp.66-67).

2012-ci ildə Naxçıvan şəhərində keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda **Şu-ru-ri-ia** yazılışı ilə ifadə olunan toponimin Şərurla əlaqələndirilməsini və hurri-biayni dillərindən tərcümədə “Silah düzəldilən yer” kimi mənalandırılmasını təklif etmişdik (1, s.112-113).

2. Berlindəki Yaxın Şərq muzeyində (Vorderasiatische Museum) 2 hissədən ibarət VAT 18190 + 19203 inventar nömrəli gil kitabə saxlanır. Fraqmentlər alman arxeoloqları tərəfindən İraqın Səlahəddin əyalətində, Tulul-əl-Akar qəsəbəsində (qədim Kar-Tukulti-Ninurta; “Tukulti-Ninurtanın ticarət koloniyası”) tapılıb. Kar-Tukulti-Ninurta şəhəri o zaman tanrı Aşşurun yeni ibadət mərkəzinə çevrilmişdir.

İşarələrin paleoqrafiyasına əsasən, bir növ mədaxil qaiməsinmi xatırladan bu təsərrüfat mətnini e.ə. I minilliyin birinci sülünə, böyük ehtimalla II Tukulti-Ninurtanın dövrünə (e.ə. 891-884-cü illər) aid etmək olar. Mətnədə (bax: şəkil 2) Katmuhi (digər mətnlərdə Kutmuhi) ölkəsinə (Anadoluda, Tur-Abdin dağlarından şimalda; o zaman artıq Aşşur əyalətinə çevrilmişdi) 7 müxtəlif şəhərdən (**Ha-i-du-ri**, **Şu-hu-ti-pu**, **Şu-ru-ri-a**, **Ki-la-ni**, **Mi-es-ki-lu**, **Ni-it-tak-ku**, **Te-har-ha-ni-be**; bu şəhərlər çərçivədə göstərilir) iri və xır-dabuynuzlu heyvanların gətirilməsinin uçotu aparılıb. Haiduri toponimi Urartu mətnlərində dəfələrlə xatırlanan Uduri etno-politonimi ilə (Göyçə gö-lünün şərq hövzəsinə şamil olunurdu) eyniləşdirilə bilər. Kilani toponimi isə ola bilsin ki, I Tiqlatpalasarın salnaməsində Ki-ri-ni vilayət adı ilə (23 “Nairi ölkəsi”ndən biri) eyniləşdirilməli və XIII əsrdə dağıdılmış Kiran (və ya Gilan, Giran) şəhərinin adının praformasını sayılmalıdır. Vaxtı ilə Ordu-bad rayonunun Kələntər Dizə kəndi yaxınlığında mövcud olmuş Kiran şəhə-rinin xarabalıqları hazırda “Xarabagilan” adı ilə tanınır. Şəhərin ərazisindəki

təpələrdə salınmış nekropollardan Plovdağda e.ə. III minilliyin sonuna, Muncuqludan, Xalıkeşandan, Mərdangöldən və Dəlmədən e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılıb. Nekropolların e.ə. XIV-VII əsrlərə aid edilən təbəqələrindən xeyli sayda dəyərli artefaktlar (tunc və dəmir əmək alətləri, xeyli sayda serdolik muncuqlar, tunc qolbağlar, sırgalar, müxtəlif formalı keramik qabların qırıqları və sümük fraqmentləri, hurri incəsənətinə xas olan silindrik möhür, xəncər, ox ucluqları və s.) üzə çıxarılmışdır. Bu tapıntılar Urmiya hövzəsinin həmdövr məntəqələrindən (Dinhətəpə III-II, Həsənli V-IV, Göytəpə B) əldə olunmuş analoji artefaktlarla eynilik təşkil edir (2, c.7-47)

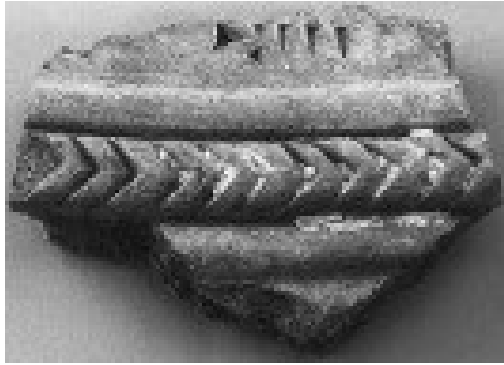

Şəkil 2. Aşşur təsərrüfat mətnindən fraqment (5, № 65).

Nəzərdən keçirdiyimiz Aşşur təsərrüfat sənədində Şururia şəhərindən (URU. ideoqramı; akkadca oxunuşu **ālu**) 23, Kilani şəhərindən 38 baş öküz gətirildiyinə dair məlumat verilir (5, № 65).

3. Aparılan sistemli arxeoloji qazıntılar e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Dəmir dövrünün birinci mərhələsi) Şərur bölgəsinin ictimai həyatında böyük dəyişikliklərin baş verdiyini üzə çıxardı. Tayfadaxili münaqişələr, xarici müdaxilə urbanizasiya dövrünü yaşayan Şərurda sahəsi 3-10 ha arasında dəyişən yaşayış məsknlərinin (Oğlanqala, Şahtaxtı Govurqalası, Qarasu qalası və s.) müdafiə qabiliyyətinin artırılmasını zəruri etmişdir. Qalaşəhər tipli bu məntəqələrdən ən möhtəşəmi – Oğlanqala – Qaratəpə dağının zirvəsində salınmışdır. Ümumi sahəsi təqribən 40 ha olan Oğlanqalanın mərkəzində Narınqala yerləşir. Onun divarları yonulmamış iri ölçülü sal daşlardan, bərkidici məhlul olmadan inşa edilib. Qala tikinti texnikasına görə Van və Urmiya gölləri hövzələrində salınmış urartululara məxsus qalaları

xatırladır. Urartunun hüdudlarına yaxınlıq Oğlanqalanın ictimai həyatına təsirini göstərmişdir. Bu təsir həm tikinti texnikasında, həm də tapılan keramikanın formal əlamətlərində özünü büruzə verir. Ən maraqlı tapıntı üzərində mixi işarələr yazılmış təsərrüfat küpünün parçalarıdır (bax: şəkil 3). Hesab edirlər ki, bu tapıntı Oğlanqalanın sakinlərinin Urartunun mixi yazı sistemi ilə tanış olduqlarını göstərir. Tapıntı haqqında məlumat verən arxeoloqlar hesab etmişlər ki, yeganə salamat qalan işarə Urartuda maye formalı məhsulların ölçü vahidi kimi tətbiq edilən **te-ru-si** terminindəki orta hecanı ifadə edir (8, s.283-284).

Şəkil 3. Təsərrüfat küpünün fraqmenti üzərində həkk olunmuş mixi işarə (8, s.283-284).

Məlumdur ki, urartulular yazı mədəniyyətini e.ə. IX əsrin sonunda Aşşurda tətbiq edilən şumermənsəli mixi yazı sistemindən mənimsəmiş, işarələrin və omofonların sayını xeyli dərəcədə azaltmaqla sadələşdirmişlər. Bu yazı sistemi urartululara qədər Babil, Het, Mitanni kimi dövlətlərdə də tətbiq olunurdu, lakin bütün hallarda **-RU-** hecası üçün istifadə olunan əsas işarə Oğlanqala qabının üzərindəki işarədən fərqli qrafikaya malikdir. Müqayisə üçün bax (7, № 68). Əslində qabın üzərindəki işarəni “yaşayış yeri” mənasında işlənən **GIŞGAL** şumeroqramından (aşşurluların və babillilərin orfoqrafiyasında **manzāzu**) törəyən formalı mixi işarə ilə eyniləşdirmək lazımdır. Şumerlilərin tətbiq etdiyi piktoqram, yəni ilkin forma, “ŞƏHƏR”+“SU” ideoqramlarının kombinasiyasından yaranmış liqaturdur (7, № 49x). Deməli işarə tamğa kimi qabın məxsus olduğu şəhəri – su hövzəsi yaxınlığında salınmış Oğlanqalanı – simvolizə edirdi.

Oğlanqalada eyni zamanda üzərində bir işarə qalmış saxsı qab parçaları tapılmışdır. Onların birində “SU” piktoqramından törəmiş (-A-) işarəsi,

digərində -AM- hecasını ifadə edən mixi işarənin fraqmenti – – qalıb, başqa bir qabın üzərində 5 ədəd hər biri onluğü bildirən dairəvi formalı işarə (ümumilikdə “50”; ola bilsin ki, qabın tutumunu bildirirdi) yazılıb (8, p.290). Mixi işarələrin paleoqrafiyası baxımından keramika fraqmentlərini II Tukulti-Ninurtanın dövrünə (e.ə.891-884-cü illər), yəni Nairi kon-federasiyası subyektlərinin Aşşur dövlətinin hərbi təzyiqinə məruz qaldığı vaxta aid etmək olar. O vaxt artıq Kutmuhidə Aşşur dövlətinin əyalət sistemi yaradılmışdı və Anadolunun şərqində, eləcə də həmhüdüdü şimal bölgələrdə yerləşən şəhərlərin və icmaların xəracı burada toplanırdı. Şəhur Oğlanqalasının ictimai həyatının ən parlaq mərhələsi də bu dövrə təsadüf edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz epiqrafik nümunələr Şəhurun və Gilanın ərazisində I-II Dəmir dövrlərində, yəni Urartunun dövlət kimi hələ siyasi arenaya atılmadığı mərhələdə mövcud olmuş lokal siyasi mərkəzlərin Aşşur şahlığı ilə əlaqələr qurduğuna işarə edir. Bu əlaqələr Aşşur şahlığının şimal istiqamətində sonuncu əyaləti olan Kutmuhi (və ya Katmuhi; sonralar Kummuh, Kommaqəna) vasitəsilə həyata keçirilirdi. Məlumdur ki, II Tukulti-Ninurta e.ə. 885-ci ildə Tur-Abdin dağları rayonunda (aşşurlular buranı Kaşiyari adlandıırırdılar) Nairi koalisiyasına qarşı uğurlu hərbi əməliyyat aparmış, zəngin qənimət (tunc, dəmir, gümüş əşyalar, at və qatırlar) ələ keçirmişdir (6, text A.O.100.5). Lakin, Şururiyadan və Kilanidən daxil olan qaramalı xərac və ya ticari mübadilə predmeti olduğunu iddia etmək mümkün deyil. Menuanın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 810-786-cı illər) Nairi konqlomeratının cənub və mərkəzi subyektləri Uraru şahlığının tərkibinə qatıldığından hərbi əməliyyatlar səbəbindən konqlomeratın subyektlərinin Aşşur şahlığı ilə ticari əlaqələri kəsilir.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev A. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Urartu ilə siyasi əlaqələri tarixindən / Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ. 27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan, 2013, s.112-114.
2. Асланов Г., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, 2002.
3. Медведская И.Н. История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.). Санкт-Петербург, 2018.
4. Budge E. A., King L.W. Annals of the Kings of Assyria. Vol. I, London: Harrison and sons printers, 1902.

5. Freydank H. *Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte. Band III*, Berlin, Gebr. Man-Verlag, 1994.
6. Grayson A. K. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)*. University of Toronto Press, 1990.
7. Labat R. *Manuel d'écriture Akkadienne (signes, syllabaires, ideogrammes)*. La 6⁰ edition, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner S.A., 1988.
8. Ristvet L., Bakhshaliyev V., Gopnik H., Ashurov S. *The Origins of Political Complexity in Naxçıvan – Excavations and survey at Oğlanqala 2008-2010 / Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden regionen in der Spätbronze – Früheisenzeit*. Beier und Beran, Langenweissbach, 2012, pp.280-290.

Summary

Assyrian texts about two cities of the Nakhchivan region

Allahverdi Alimirzayev

At the end of the XII century BC on the territory of Sharur (Nakhchivan region) there was a political entity that was part of the anti-Assyrian military coalition. In the Assyrian cuneiform texts, this political entity was called "Shururia", which is the original form of the modern name "Sharur". In the IX century BC. Shururia, like other members of this confederation known as the "Nairian countries", paid tribute to the Assyrians, usually with cattle. This is evidenced by an economic text (time of Tukulti-Ninurta II: 891-884 BC) from the Museum of the Middle East in Berlin. This document also mentions the toponym Kilani (Kirini in the annals of Tiglatpileser I), which is apparently the original form of the name of the medieval city of Kilan (or Kiran) in the Ordubad region of Nakhchivan. The economic text reports on the delivery to the Assyrian province of Katmukhi (north of the mountains Tur-Abdin in Anatolia) from Shururia 23, from Kilani 38 heads of bulls. From the cultural layers of the 9th-5th centuries BC at the Munjuklu necropolis near Kharabagilan (the modern name of the ruins of the city of Kilan), cornelian beads, fragments of ceramics, a dagger, arrowheads, a cylindrical seal, etc. were found. In Sharur itself, the early city culture flourished at that time, the center of which was in the Oghlankala fortress. During excavations there were found fragments of ceramic vessels with cuneiform signs, one of which seems to indicate the city itself.

Keywords: ancient Nakhchivan, cuneiform texts, ancient cities, Nairian countries, Assyrian-Azerbaijani relations.

Резюме

Ассирийские тексты о двух городах Нахчыванского региона

Аллахверди Алимйрзоев

В конце XII в. до н.э. на территории Шарура (Нахчыванский край) существовало политическое образование, которое входило в состав антиассирийской военной коалиции. В ассирийских клинописных текстах это политическое образование называлось «Шуруриа», что является праформой современного названия «Шарур». В IX в. до н.э. Шуруриа как и другие субъекты этой конфедерации, известной под названием «Наирийские страны», платила дань ассирийцам, обычно крупнорогатым скотом. Об этом свидетельствует хозяйственный текст из музея Ближнего Востока в Берлине. В этом документе упоминается также топоним Килани (в анналах Тиглатпаласара I Кирины), видимо являющийся праформой названия средневекового города Килан (или Киран) Ордубадского района Нахчывана. В хозяйственном тексте Берлинского музея, времени Тукульти-Нинурты II (891-884 гг. до н.э.), сообщается о доставке в ассирийскую провинцию Катмухи (севернее гор Тур-Абдин в Анатолии) из Шурурии 23, из Килани 38 голов быков. Из культурных слоев IX-V вв. до н.э. некрополя Мунджуклу близи Харабагилана (современное название развалин города Килан), были обнаружены бусины из сердолика, обломки керамики, кинжал, наконечники стрел, цилиндрическая печать и т.п. В самом Шаруре в это время процветала раннегородская культура, центр которого находился в крепости Огланкала. При раскопках там были обнаружены фрагменты керамических сосудов с клинописными знаками, один из них, кажется, обозначал название самого города.

Ключевые слова: древний Нахчыван, клинописные тексты, древние города, Наирийские страны, ассиро-азербайджанские взаимосвязи.